

Бэрэстэнко О.В., Шамара С.О. Национальный ренессанс "хлопоманов" в истории польско-украинских самоопределений (социально-психологическое исследование). Рассмотрена сложная психологическая трансформация национальной идентичности поляков и украинцев середины XIX в. на Правобережье Украины. Сделан вывод, что именно "хлопоманы" – представители ре-украинизованной шляхты – заложили психологические предпосылки национального проекта "украинского возрождения", усовершенствовали и реализовывали который уже последующие поколения украинской интеллигенции.

Ключевые слова: идентичность, нация, интеллигенция, "хлопоманы", крестьянство

Berestenko O.V., Shamara S.O. The national Renaissance of the "khlopomans" in the history of Polish and Ukrainian self-identities (social and psychological research). The article deals with a complicated psychological transformation of Poles and Ukrainians national identity in the middle of XIX century in Right-bank Ukraine. The author concludes that it was "chlopomans" – the representatives of reukrainized nobility – who laid the substratum of the "Ukrainian Renaissance" national project, which the next generations of Ukrainian intelligentsia had to improve and realize.

Key words: identity, nation, intelligentsia, "khlopomans", peasantry

УДК 93/378(470+571)"18"

І.А. Коляда

ВИДАВНИЧА АКТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

У статті розглянуто деякі аспекти книговидавничої діяльності української інтелігенції протягом другої половини XIX ст., з'ясовано вплив цензурної політики самодержавства на цю сферу соціокультурної діяльності.

Ключові слова: цензура, цензурна політика, книговидавнича діяльність, інтелігенція

Постановка проблеми

Книга була й лишається вагомим елементом формування, підтримки та розвитку інтелектуального простору суспільства. В умовах сучасного інформаційного соціуму книга зазнала істотних змін, з'явилися різні способи передачі її змісту (електронні видання, аудіо озвучення), але у порівнянні з т.зв. глянцевиими виданнями вона має більший строк служби, глибше засідає у свідомості думаючої людини, спроможна формувати фундаментальні засади світосприйняття. На жаль, після 20 років державної незалежності Україна так і не змогла істотно збільшити відсоток представництва на ринку україномовних друкованих видань. Українська книга програє конкурентну боротьбу російській за усім показниками (починаючи від тиражів і закінчуючи захмарною ціною за, як правило, не привабливий фоліант). Причин такого стану речей можна назвати вдосталь, але серед основних варто виділити байдужість держави і відповідних органів до розв'язання назрілих проблем із українським книговиданням.

У часи, коли українська книга опинилася під жорстоким тиском царської цензури, справа з її виданням була налагоджена набагато ефективніше. У бездержавний період історії українського народу книговидавничою справою займалася інтелігенція, зусилля якою були спрямовані на піднесення національної самосвідомості широких верств населення, виявлення, збереження й поширення історико-культурних й мистецьких знань про минуле й сучасне. Нині ж спостерігаємо парадоксальну ситуацію: існує самостійна держава, яка успішно "нищить" інтелігенцію і не переймається проблемами виховання національної свідомості, збереженням й поширенням історико-культурних та мистецьких цінностей. Усе ж сподівання на ліпше не залишають представників інтелектуальної еліти.

Мета

У контексті цього соціального позитиву та з огляду на наукову актуальність історії українського книговидання спробуємо окреслити складнощі, з якими довелось зіткнутися на цьому терені інтелігенції у другій половині XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Попри значну кількість робіт, присвячених розвитку книговидання в Україні, аспект протистояння авторів і видавців української книги та органів цензури потребує подальшого

дослідження. У дорадянський період, через ті ж цензурні перепони, поява такого роду праць була ускладнена. Вона представлена студіями С. Єфремова [1], В. Каллаша [2] С. Петлюри [3], В. Садовського [4]. У радянську добу проблемами українського книговидання займався О. Дей [5], на сучасному етапі розвитку історичної науки – О. Лисенко [6], С. Петров [7], М. Тимошик [8] та ін.

Виклад основного матеріалу

Перші рефлексивні заходи щодо українського світського книговидання* можна спостерігати ще з 1850-х рр., коли звичайною практикою цензурних органів стала ретельна перевірка як змістового наповнення художніх і науково-історичних творів, так і використання українського правопису. Актуалізація “українського питання”, загальний суспільний інтерес до нього, розвиток українського національно-культурного руху разом із польським повстанням 1863 р. спонукали імперську “великодержавну” владу відреагувати жорсткими цензурними заходами, зокрема прийняттям Валуєвського циркуляру [9, 115].

Розпорядження №364 від 18 липня 1863 р. (похідна назва – Валуєвський циркуляр) завдали дошкульного удару українській книзі. Згідно з циркуляром, дозволялося видавати українською тільки фольклористичні збірки та твори красного письменства. Одними з останніх українськомовних видань, видрукованих у Києві після Валуєвського циркуляру, були вірші М. Старицького “До Тараса” і “Голосієв” (1865), а також “Народні українські пісні з голосом” Гулака-Артемівського (1865) [10, 84–89]. Дозволи на ці ж видання були видані ще до набуття чинності розпорядження № 364. Посилюючи цензурні обмеження, започатковані Валуєвським циркуляром, у 1867 р. окремим розпорядженням було заборонено приватну пересилку українських книжок із Західної України [11, 71].

Початок 1870-х рр. відзначений черговою активізацією суспільно-політичної діяльності передової української інтелігенції. Тому з 1872 р. спостерігається збільшення поданих на розгляд цензури україномовних рукописів. Як свідчить журнал реєстрації рукописів за 1872 р. канцелярії Київського окремого цензора, це були не лише збірники народних пісень, а українські переклади світової класики [12]. У журналі реєстрації цензори відмічали україномовні рукописи характерною позначкою (синім олівцем написана літера “м”, обведена колом). Усього за 1872 р. цензурний орган Києва розглянув 13 рукописів і жодний із них не був відхилений цензором. Траплялися рукописи, які, здавалося б, тільки за самою назвою могли бути заборонені (“Українська національна байківниця”), але й їх цензура дозволяла до друку [13].

Послаблення, а пізніше і зведення нанівець цензурних обмежень щодо україномовних видань на початку 1870-х рр. разом із діяльністю Південно-Західного відділу Російського Імператорського географічного товариства (1873–1876) дали новий поштовх розвитку українознавчих студій та імпульс до українського книговидання загалом, що сприяло подальшій розробці змісту українського питання. Протягом нетривалого періоду діяльності Відділу його члени видали фундаментальне фольклорно-етнографічне видання в семи томах “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край (1872–1878)”. У ці ж роки у Києві виходять такі фольклорні збірники, як “Народные южно-русские сказки” І. Рудченка в двох томах (1869–1870), “Исторические песни малорусского народа” В. Антоновича і М. Драгоманова (1874–1875), “Записки Юго-Западного отдела географического общества” (1874), “Сборник песен буковинского народа” О. Лоначевського (1875), “Малорусские предания и рассказы” М. Драгоманова (1876). Інші цінні збірники українського фольклору виходять у Петербурзі (збірники пісень з нотами А. Рубця, О. Маркевича, “Молодощі” М. Лисенка) і в Москві (“Заклинанія малоросійського народу” П. Єфіменка, “Пісні Галицької и Угорської Руси” Я. Головацького) [5, 137].

Заходами Київської громади друкується низка популярних книжок, що мали на меті дати народові в популярній формі відомості з тієї чи іншої галузі знання або просто хорошу й цікаву, між іншим й дитячу, книжку. До цієї серії належали поновлене видання популярної космографії “Дещо про світ божий” (1874), “Розмова про небо та землю” (1874) й “Розмова про земні сили” (обидві – О. Іванова в українському перекладі М. Комарова; 1875), “Що робиться у воздуху і що з того треба знати землеробу” (1875) та “Як розпізнати ґрунт” (1876) М. Горбунова (переклад з російської І. Рєви), “Про звірів” (по Брему) Яструбця (Хв. Вовка,

1876), “Ліки своєнародні”, “Про хвороби і як їм допомогти”, “Про холеру” (1875) (усі три – С. Носа), “Як тепер одбуватиметься воєнна служба” М. Троцького (1875), “Про кари, до яких присуджують мирові судді” (1876), “Про українських козаків, татар та турків” М. Драгоманова (1875), “Перші Київські князі” (1876), “Татари і Литва на Україні” (1876), “Унія і Петро Могила” (1875) Ів. Левицького, “Дітські пісні, казки й загадки” Лободовського (1876) й ін. [14, 40–67]. Протягом 1872–1876 рр. було опубліковано також зібрання творів І. Котляревського, поеми Т. Шевченка, повісті І. Нечуя-Левицького, твори П. Гулака-Артемівського, Я. Кухаренка і переклади, з яких найціннішими були переклади М. Старицького “Казок” Г. Андерсена (1873) і “Сербських народних дум і пісень” (1876), переклад “Тараса Бульби” М. Гоголя, здійснений М. Лободою [5, 136–137].

Успіхи української видавничої справи царські урядовці у Санкт-Петербурзі та окремі місцеві діячі, насамперед голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів таємний радник М. Юзефович і колишній професор Університету св. Володимира, редактор реакційного часопису “Киевлянин” В. Шульгін сприйняли як небезпеку для цілісності імперії. Акцентуючи увагу на українофільській пропаганді, вони перейшли у відкритий наступ. Наприкінці 1874 р. В. Шульгін ініціював на шпальтах “Киевлянина” антиукраїнську кампанію, обравши головною мішенню Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, а М. Юзефович вдався до прямого звернення до вищого чиновництва імперії про потребу скликання спеціальної наради з вироблення ефективних заходів для боротьби з “українофільством” і насамперед із книговидавничою активністю української інтелігенції [15].

Послідовним розвитком попередніх засад російської політики, що вбачала в українському національному русі “польсько-австрійську інтригу”, спрямовану на відокремлення України від імперії Романових став акт 1876 р. Наслідком його втілення було ліквідовано згаданий вище Відділ, закрито часопис “Киевский телеграф”. Серед українських авторів і видавців загалом запанувала звичайна депресія. Чимало з них замовкло, зневірившись в українській справі. Енергійніші виїхали до Галичини, конституційної Австро-Угорщини або інших європейських країн, щоби звідти поширювати українське друковане слово. Змушений був виїхати за кордон і М. Драгоманов (зрештою, еміграція ця була, так би мовити, силувано-добровільною – “санкціонована” Київською громадою). Дещо згодом емігрували М. Зібер, Ф. Вовк, С. Подолинський. Довелося покинути батьківщину й П. Чубинському, Ф. Мищенкові, П. Житецькому, Н. Тумасову, Ю. Цвітковському. У цілому такі заходи імперської влади завдали тяжкого удару національній справі, проте не спромоглися завадити поступальному процесу формуванню модерної української нації [16, 44].

Але застосування норм Ємського указу місцевими цензурними та адміністративними органами обумовило масу запитань та бюрократичних непорозумінь. Отак, наприкінці 1876 – на початок 1877 р. київський окремий цензор видав 472 дозвільних квитків друкарням на видання ними допущених цензурою книжок, серед яких 14 квитків було виписано на україномовні книги (зокрема й переклади українською “Тараса Бульби” М. Гоголя, байки І. Крилова) [17]**.

Поряд із діяльністю Київського окремого цензора у 1876–1877 рр., з червня 1876 р. при Головному управлінні у справах друку розпочав роботу окремий підрозділ із розгляду україномовних рукописів та закордонних видань. І тому завдання й повноваження місцевих цензурних органів українських губерній із питань україномовних рукописів та видань нині передбачало лише їх пересилку у ГУД та очікування рішення останнього. Однак, як свідчать архівні матеріали, у 1878 р. ГУД вирішило відмовитись від цієї практики і знову передало місцевим цензурним органам повноваження щодо розгляду україномовних рукописів та книг [18].

Як не парадоксально, але це було певною мірою позитивом, бо давало інтелігенції певні можливості для пошуку корупційних шляхів отримання відповідних дозволів на друк. У цьому контексті цікавим є той факт, що старша донька Михайла Старицького – Марія Михайлівна – жила в Петербурзі спеціально “лишь для хлопот по цензуре”. У листі до доньки Марії від грудня 1893 р. Старицький прохав: “А вот насчет “Богдана Хмельницкого” ты его подавай непременно. Только (справся, имеет ли он время) дай его прочесть Федотову и спроси его мнение, можно ли рассчитывать пристроить эту пьесу на императорскую сцену? Вот если бы он взялся, – даже взятку можно пообещать ему, – известный процент из моего гонорара... [19, 18]”.

Щодо роботи підрозділу ГУД з розгляду україномовних рукописів, то посилаючись на матеріали російських архівів сучасний російський дослідник О. Міллер наводить такі статистичні дані: з червня 1876 до квітня 1880 рр. до нього було подано 53 заявки на дозвіл видання та ввезення з-за кордону книжок українською мовою; щодо цих видань цензурне відомство винесло негативних рішень лише по 16 заявкам, т.б. під заборону підпадало до 30% україномовних книговидавань. Із числа заборонених творів: 4 – це книжки, видані закордоном, інші 12 – це рукописи україномовних видань [9, 184–185]. На рукописах і книгах, які потрапили до числа 30%, цензори ставили резолюції: “запретить к печати”, “не подлежит удовлетворению”, “не допускать к обращению в России” [5, 144]. Після Емського указу, українською мовою звичайно не могли вийти у світ Євангеліє, переклади Овідія, Данте, Шекспіра, публіцистичні, науково-популярні статті, але потрібно відзначити, що у практичній діяльності цензорів траплялись і виключення з правила. З цього приводу досить справедливо, на наш погляд, вказує російський дослідник О. Міллер, що суворість Емського указу пом’якшувалася недбалістю виконання його приписів, створюючи, хоч і вкрай обмежені, можливості для видання та поширення україномовних видань.

Цим “антрактом” у діяльності цензурного відомства на початку 1880-х рр. скористалися такі видавці як М. Старицький, І. Левицький, Олена Пчілка, Б. Грінченко та ін. М. Старицькому вдалося навіть, окрім власних авторських книжок, започаткувати друкування неперіодичного альманаху “Рада”, що його два випуски з’явилося упродовж 1883–1884 років. 1 травня 1883 р. О. Кістяківський занотував: “Вышла “Рада” – малороссийский сборник, изданный Старицким. Книга достойная похвалы. Вышел “Кобзар” и получен в Киеве: печатался в Петербурге. Напечатано 6100 экз... Малороссийская литература растет, ширится. Появляются новые деятели [20, 415]”.

Цензурною “поблажливістю” цих років скористалися і видавці окремих науково-популярних видань для ширшого громадянства: “Про обклашки (дифтерит)” (1881), четверте видання брошури “Дещо про світ божий” (1882), “Оповідання про комах» О. Степовика (О. Комарова) (1882), “Про дифтерит або обклашки” М. Хведоровського (1882), “Земля і люде в Росії” К. Гамалії (1883), “Про грім та блискавку” В. Чайченка (1883); з’являються й окремі підручники, як, наприклад, “Граматка” О. Кониського (1883) або “Читанка” Хуторного-Лубенця (1883).

А втім, нетривалий період цензурної лібералізації щодо українського друкованого слова у другій половині 1880-х рр. знову змінився на жорсткий курс [14, 54]. Циркуляром від 21 грудня 1885 р. ГУД наказувало місцевим органам цензури посилити контроль щодо вживання “кулішівки” в україномовних друкованих виданнях, вимагаючи не допускати до видання не виправлені україномовні рукописи у відповідності до російського правопису [21, 284–285]. Серед заборонених місцевими цензорами у 1885 р. українських творів були п’єси М. Кропивницького “По ревізії”, “Глитай, або ж павук”, “Доки сонце зійде “роса очі виїсть”, у 1886 р. “драма “Бурлака” І. Карпенка-Карого, оповідання “Товариші” і п’єса “Лимерівна” Панаса Мирного, повісті “Микола Джеря”, “Старосвітські батюшки та матушки” і “Запорожці” І. Нечуя-Левицького, переклад “Демона” М. Лермонтова, ряд історичних пісень, зібраних М. Лисенком [22, 7–8, 33, 35–36, 38 зв.]. Одеський цензурний комітет у середині 1885 р. із 41 поданих україномовних рукописів заборонив – 27 [23]. У свою чергу ГУД призупинило вихід у світ літературних альманахів, раніше дозволених Київським окремим цензором, “Десна” (Чернігів), “Розмова” (Одеса), “Хвиля” (Київ), “Вістка” (Київ), “Складка” (Харків) [24, 712]. Не полишалася бездіяльною й іноземна цензура, яка постійно накладала арешти на закордонні українські видання [24, 12, 45, 47].

У 1887 р. ГУД розіслав місцевим цензурним органам циркуляр із вимогою посилення контролю за недопущенням поширення у межах імперії Романових, особливо в українських губерніях, творів М. Драгоманова (зокрема “Нових українських пісень про громадські справи (1764-1880)”, “Про те як наша земля стала не нашою”). Увага цензорів зверталася на те, що праці цього автора можуть поширюватись під псевдонімом, тому неодмінно варто детально знайомитися зі змістом книги [21, 296–297].

Знову розпорядженням ГУД від 24 грудня 1889 р. цензорам наказувалося не розглядати рукописи написані “абеткою-кулішівкою” до повного їх виправлення відповідно до вимог російського правопису [21, 304].

Наступним кроком, спрямованим на посилення цензурного контролю за україномовними виданнями, стало розпорядження начальника ГУД Є. Феоктистова від 10 січня 1892 р., яким наказувалося у разі виявлення в україномовних рукописах відхилень від загальноприйнятого російського правопису, такі рукописи “в цілях чисто державних” забороняти, а не повертати авторам на доопрацювання [21, 302–304].

Прикладом практичного впровадження цього розпорядження стала ситуація з цензурним розглядом деяких творів П. Куліша. Так, виявлені нами архівні матеріали засвідчують, що 4 грудня 1891 р. український письменник звернувся із заявою до ГУД: “Представляю при сем на цензурное рассмотрение две рукописи: 1) зборник старинных стихотворений, под заглавием “Дзвин” и 2) старорусскую историческую драму, под заглавием “Царь “Наливай””, покорнейше прошу рассматривать оба пересказания, так как они выражают одну и ту же мысль русского воссоединения и русского единовластия, почему и предлагаю их рассматривать одну за другой непосредственно. *Правописание старался сблизить всячески с правописанием в общерусской литературе* (курсив наш. – К. І.), и если бы оказались в нем какие-либо недосмотры, то обяыываюсь по указаниям Г-на Цензора, исправить в корректуре” [25, 43–46]. Однак сподівання П. Куліша на подальше виправлення були марними. Хоча рукопис на цензурний розгляд було подано до названого розпорядження, цензори заборонили рукописи Куліша саме на його підставі. Така доля спіткала й інших авторів.

Архівні джерела засвідчують й іншу тенденцію у роботі цензурного відомства. Приміром, протягом 1892 р. посилений контроль цензорів за україномовними рукописами майстрів художнього слова та наростання заборон щодо їхнього видання, аж ніяк не стосувався українських творів низького художнього та мистецького рівня. У цьому випадку цензори були не такими прискіпливими і без вагань надавали дозволи на їх друк.

Чергове пожвавлення й піднесення вітчизняного книгодрукування відбувалося у 1890-х рр., коли за видавничу справу знову беруться українські громадські кола. Вони, за словами С. Сфремова, “встигають поробити проломи, навіть, у товстих мурах несамовитої цензури з часів темної реакції” [14, 56].

Упродовж останнього десятиліття ХІХ ст. в українських губерніях Російської імперії виникло 4 українських видавництва, що прагнули постачати на книжковий ринок високохудожню українську книжку. Пріоритет у цій справі належав Б. Грінченкові, який перші спроби у цій царині здійснив ще на початку 1880-х рр. у Харкові з гуртком товаришів-учителів. Після кількох невдалих спроб в Україні й навіть за кордоном, він на гроші (1000 руб.) свого приятеля І. Череватенка 1894 р. започаткував у Чернігові власне видавництво “Курінь”. Багато перешкод стояло на заваді Б. Грінченкові: вбогі технічні засоби у провінційному Чернігові, брак коштів на видавництво і власна матеріальна скрута, що вимагала ще й сторонньої роботи заради шматка хліба, незнання шляхів для збуту книги, невиразність й випадковість “споживача” – українського читача – та ін. Дошкуляла і цензура, через що доводилося вдаватися до хитрощів, дурити її прискіпливих чиновників невинними заголовками, квазібелетристичною формою, надолужувати упертістю, відстоювати кожний рукопис, надсилаючи скарги до урядовців у Петербург [14, 57].

Загалом, протягом 1894–1895 рр. із 30 україномовних рукописів, запропонованих на розгляд цензури, заборонено було лише 4. Більшість рукописів дозволених цензурою до друку складалася з народних казок, українських оповідань, які на відміну від видань попередніх років, стараннями Б. Грінченка та його дружини М. Грінченко відзначалися серйозністю змісту та високою художністю [26, 22, 25, 34, 75, 99, 108 та ін.].

Невтомне протистояння цензурному відомству зрештою принесло позитивні наслідки. На момент ліквідації чернігівського підприємства у 1901 р., ним було видано майже 50 книжок (кожна накладом у 5–10 тис. прим.) [14, 57]. Аналіз діловодства цензурних органів українських губерній, засвідчує, що завдяки зусиллям Б. Грінченка та інших національно свідомих видавців, вдалося протягом 1894–1895 рр. видати твори Т. Шевченка, П. Грабовського, Ю. Федьковича, Б. Грінченка [14, 58].

У 1895 р., із ініціативи О. Кониського, який передав у фонд створюваного підприємства 75 руб., було засновано досить продуктивне видавництво у Києві, яке згодом отримало назву “Вік”. Складалося видавництво переважно з представників студентської молоді (О. Лотоцький, В. Доманицький, С. Єфремов, пізніше Ф. Магушевський, В. Дурдуковський та ін.). 1896 р. з’явилося його перше видання. Видавнича діяльність “Віку” проходила у відповідних умовах, що й чернігівського видавництва Б. Грінченка: перманентне змагання з цензурою, хронічне безгрошів’я, неналагоджений збут тощо. Попри зрозумілі труднощі, за перші 10 років функціонування (1896–1905) “Вік” видав 82 найменування книжок у 91 томі – загалом 325,7 тис. прим., на суму близько 100 тис. руб. Видання “Віку” можна розбити на чотири серії: 1) серія народних книжок – 70 позицій до 1918 р.; 2) “Українська бібліотека” – окремі твори українських письменників та збірники – 23 томи; 3) збірки творів українських письменників – 9 томів; 4) позасерійні видання – 13 томів [14, 58].

Менш виразним було “Харківське видавництво молоді”, що також розпочало свою діяльність у другій половині 1890-х рр. під керівництвом Г. Хоткевича (позначало свої видання криптонімом: “видано Вс. І. Гуртом” – тобто “всі гуртом”). Підприємство припинило діяльність напередодні революційних 1905–1907 рр., обмежившись виданням 15-ма белетристичними книжками [5, 157].

Наприкінці 1898 р. у Санкт-Петербурзі розпочало свою діяльність “Благотворительное Общество издания общепользных и дешевых книг”, що у повсякденному вжитку іменувалося менш офіційно й скорочено – “Благодійне Товариство” або “Просвіта”. Попри скромні перші кроки, невдовзі, завдяки наполегливим заходам та енергії насамперед його лідерів П. Стебницького та О. Лотоцького, перетворилося на поважну культурну установу. Це було єдине українське (хоча й з російською назвою) за завданнями й складом товариство, діяльності якого російський уряд не чинив перешкод. Товариство спеціалізувалося на публікації науково-популярної літератури. За 20 років свого існування воно видало цілу науково-популярну бібліотеку з 80 назв накладом понад мільйон примірників, а саме: природознавство – 14, історія – 13, сільське господарство – 12, медицина – 6, економіка й соціальні питання – 10, історія письменства – 10, медицина – 6 та ін. Найкращі українські літературні сили наповнювали видавничий портфель Товариства: Б. Грінченко, В. Доманицький, М. Грінченкова (Загірня), М. Комаров, О. Комаров (Степовик), О. Кониський, Мод. Левицький, Є. Чикаленко та ін. У непоодиноких випадках, оскільки отримати дозвіл цензури було важко, й інші українські видавництва (зокрема “Вік”) поступалися Благодійному Товариству честю надрукувати те чи інше видання. Усталеною практикою був звичай подавати популярні відомості у квазібелетристичній формі, щоб легше оминати цензуру, оскільки белетристика українською мовою не заборонена. Цією хисткою можливістю повною мірою користувалося Товариство [27, 167].

Налагоджена активна видавнича діяльність Б. Грінченка, О. Кониського, Г. Хоткевича, П. Стебницького та О. Лотоцького та інших діячів національного руху сприяла розширенню сфери українського питання, в його орбіту увійшла і дитяча книга, що у подальшому могло активно посприяти українській справі та реалізації головного завдання передової української інтелігенції – справі виховання національно свідомого покоління української молоді.

Активна книговидавнича діяльність української національно свідомої інтелігенції протягом 1894-1895 рр. привернула увагу цензури та інших репресивно-каральних органів. У 1895 р. було заборонено видання книг і збірок українською мовою, призначених для дитячого читання. Мотивація була така, що діти мають учитися “по-руськи” [28, 18].

Отже, включення у сферу українського питання дитячої україномовної літератури викликало відповідну протидію імперських цензурних органів, які справедливо вважали, що дитяча казка може нести не тільки велике виховне і національно пропагандистське значення, а й в алегоричній і доступній для сприйняття формі спроможна містити підтекст чи прихований зміст національного спрямування, виховувати негативне ставлення до самодержавних засад імперії, йти у розріз з офіційною ідеологією. Яскравим прикладом такого стану речей стала історія пов’язана з отриманням цензурного дозволу на видання казки М. Коцюбинського “Хо”, яка вперше була надрукована в галицькому журналі “Зоря” за 1894 р. (№24, с. 509-518). У Російській імперії вона розглядалася цензурним органом Петербургу в 1900 р. Цензор граф Головін, що розглядав за завданням Санкт-Петербурзького

цензурного комітету казку, в своєму рапорті до Головного управління в справах друку зазначав: "Брошюра эта написана на русинском языке, вполне сходно с малороссийским. Под именем "Хо" автор разумеет пугало, которым страшат маленьких детей, - нечто вроде нашего трубочиста. Этот Хо является в лес, и все лесные обитатели от него прячутся и умолкают. Хо тяготеет своей ролью пугала и мечтает о том времени, когда перестанет быть нужным для людей и будет иметь возможность отдохнуть. Далее рисуются сценки, в которых нянюшка пугает детей, а молодая девушка колеблется между согласием на брак с любимым человеком и решимостью отдать себя на служение народу - быть учительницей в школе. Но вторая часть брошюры имеет менее невинный характер: автор ясно высказывает свои украинофильские тенденции. Он выводит на сцену некоего Макара Ивановича Литко, украинца в душе, но в виду своего служебного положения не осмеливающегося выказать явно своих убеждений. Его выбирают представителем украинцев на похоронах одного украинофильского деятеля; он сначала соглашается, но страх берет свое, и Макар Иванович посылает отказ под предлогом болезни. Ему противопоставляется группа молодежи, собравшейся в маленькой комнате, перед тем, как разойтись разными дорогами по окончании курсов науки. Каждый высказывает свои намерения приносить пользу народу, и речи эти снова окрашены украинофильством. "Будем прежде всего украинцами, в своем ли доме или в чужом, в своем краю или на чужбине", - говорит один из молодых людей. Имеет честь. "Пусть наш язык не будет языком, который принадлежит лиш челяди. Пусть он распространяется везде, где нам нет помехи". Хо слушает эти речи и не верит, что намерения молодежи осуществляются, что она будет действовать, как говорит. Но ему приходится разубедиться в своих предположениях, смелость берет верх над страхом. Молодежь идет вперед намеченным путем, заводит школы, больницы, распространяет журнал "Зорю", детей учат на малороссийском наречии и т. п. Хо чувствует, что может дать покой своим усталым костям.

В виду явно выраженных в сказке украинофильских стремлений автора, цензор не признает возможным дозволить распространение в России вышеназванной брошюры.

По мнению цензора, означенная брошюра не может быть дозволена к распространению в России, в виду явно выраженных в ней украинофильских стремлений и тенденций". Цензурный комітет схвалив рішення цензора Головіна, додавши, "что и правописание брошюры расходится с правилами, установленными в России для произведений на малороссийском наречии" [29, 23].

Аналіз матеріалів діловодства профільних центральних і місцевих органів дає змогу констатувати, що протягом 1895-1900 рр. характерною ознакою цензурної політики офіційного Санкт-Петербургу був особливий контроль за україномовними дитячими книжками (казками, оповіданнями, віршами). Поряд із цим у діяльності цензурних органів протягом 1897-1898 рр. відзначено деякі особливості: розглядаючи україномовні рукописи чиновники цензурного відомства відмовилися від попередньої практики тотального викреслення з текстів рукописів слів "Україна", "український", натомість узявшись ретельніше вивчали зміст україномовних рукописів. Отак, із поданих на розгляд до київського окремого цензора протягом 1897-1898 рр. 156 рукописів, заборонено було 20. Це були деякі поезії Т. Шевченка, статті-есе про Великого Кобзаря, ряд науково-практичних брошур для простого народу [30, 70, 102].

Аналогічна ситуація склалася і у 1899-1900 рр., процент заборонених до видання українських рукописів склав 23%. В основному це були українські народні казки та дитячі оповідання, що викривали соціальні вади тогочасної української спільноти [31, 335].

Висновки

Отже, розгляд російської цензурної політики суто як чинника впливу на активність книговидавничої діяльності української інтелігенції в другій половині XIX ст. є надто спрощеним підходом. Остання, світоглядно еволюціонуючи у взаємозв'язку із національно-визвольним рухом та відповідно з потребами часу, сама стала чинником зміни ставлення імперської влади до книгодрукування, спричиняючи при цьому перманентні посилення цензурного нагляду.

Поряд з цим, варто констатувати, що бюрократичність цензурного відомства та недосконалість норм законодавства давали змогу національно свідомій інтелігенції досить

швидко відновити темпи видавничої діяльності після появи чергових заборон, що безумовно сприяло подальшому розвитку українського руху. Постановка при цьому не лише суто культурних завдань (піднесення книгодрукування на світовий рівень та покращення його якості, налагодження мережі розповсюдження), а й національних (виховання українського читача, об'єднання суспільства навколо національної ідеї, звільнення від ідеологічного впливу, політичної заангажованості) створила широкі передумови для національного відродження у 1920-ті рр. Опріч того, видавнича діяльність давала можливість відстояти національну ідентичність українців насамперед власне у другій половині XIX – на початку XX ст., тобто в період активізації асиміляційного наступу Росії.

Список використаної літератури

1. Єфремов С.О. З нашого життя (мова в українській пресі та вимоги читачів) / Сергій Єфремов // Рада. – 1907. - № 87. – С. 54-73.
2. Каллаш В.В. Из истории малорусской литературы 20-30 г. XIX в. / Владимир Каллаш // Киевская старина. – 1900. – Т. LXIX. – С. 60–83.
3. Петлюра С.В. З українського життя в минулому році / Симон Петлюра // Слово. – 1908. - № 1–3. – С. 23-31.
4. Садовский В. Законопроект о печати и украинская пресса / Валентин Садовский // Украинская жизнь. – 1913. - Ч. 6. - С. 43-46.
5. Дей О. Книга і друкарство на Україні з 60-х р. XIX ст. до Великого Жовтня / О. Дей. – К., 1964. – 315 с.
6. Лисенко О.В. Українська видавнича справа / О. Лисенко // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). - У 3-х ч. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – Ч. II. – С. 76-109.
7. Петров С.С. Книжкова справа в Києві / С. Петров. – К., 2002. - 344 с.
8. Тимошик М.С. Історія видавничої справи / М. Тимошик. – К., 2003. – 496 с.
- * Протягом XVIII ст. посилено цензурний контролю за книгами духовного змісту, тогочасні церковні цензурні норми виключали можливість друку книжок не затвердженим офіційно російським церковним правописом.
9. Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Миллер. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – 260 с.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 293, оп. 1, спр. 553.
11. Там само. – Спр. 552.
12. Там само. – Спр. 826.
13. Там само. – Спр. 61.
14. Єфремов С.О. У тісних рямцях: Українська книга в 1798–1916 рр. / Сергій Єфремов // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1–2. – С. 40–67.
15. Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський. – К., 1926. – 16 с.
16. Yekelchuk S. Ukraine: birth of a modern nation / Serhy Yekelchuk. – New York: Oxford University Press, 2007.
17. ЦДІАК України. – Ф. 294, оп. 1, спр. 117.
- ** Основна маса україномовних рукописів подавалася на розгляд до місцевої цензури, а потім і розповсюджувалась серед читачів книгарнею Г. Льницького.
18. Там само. – Спр. 134.
19. Там само. – Спр. 148.
20. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т. / Олександр Кістяківський; упоряд.: В.С. Шандра та ін.; ред. кол.: І.Л. Бугич (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 2 (1880–1885). – 584 с.
21. ЦДІАК України. – Ф. 294, оп. 1, спр. 4а.
22. Там само. – Спр. 147.
23. Державний архів Одеської області. – Ф. 9, оп. 1, спр. 127.
24. ЦДІАК України. – Ф. 294, оп. 1, спр. 182.
25. Там само. – Спр. 227.
26. Там само. – Спр. 287.
27. Лотоцький О.Г. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Варшава: Друкарня НТШ ім. Шевченка у Львові, 1934. – Ч. III.
28. ЦДІАК України. – Ф. 294, оп. 1, спр. 273.
29. Там само. – Спр. 79.
30. Там само. – Спр. 323.
31. Там само. – Спр. 355.

Надійшла до редакції 11.11.2011

Затверджена до друку 20.01.2012

Аннотація. *Коляда И.А. Издательская активность украинской интеллигенции в условиях цензурного режима Российской империи (вторая половина XIX в.). В статье рассмотрены некоторые аспекты книгоиздательской деятельности украинской интеллигенции на протяжении второй половины XIX в., выяснено влияние цензурной политики самодержавия на эту сферу социокультурной деятельности.*

Ключевые слова: цензура, цензурная политика, книгоиздательская деятельность, интеллигенция

Summary. *Kolyada I.A. Publishing activity of the Ukrainian intelligentsia in a censorship regime of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century. In the article some aspects of the publishing activities of the Ukrainian intelligentsia during the second half of the nineteenth century have been discussed, the impact of censorship policy of autocracy in this area of socio-cultural activities has been elucidated.*

Key words: censorship, censorship policy, Book publishing, the intelligentsia

УДК: 614.1.94(477)“19”

В.С. Єрмілов

ПЕРШИЙ ДОСВІД МЕДИКО-СТАТИСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Досліджено один із перших у Російській імперії і перший в Україні досвід статистичного вивчення захворюваності сільського населення Херсонської губернії наприкінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. Збирання даних було проведене земськими дільничними лікарями, аналіз і висновки зробили перші земські санітарні лікарі.

Ключові слова: Херсонська губернія, земська медицина, санітарна організація, медико-статистичне дослідження, санітарна статистика

Постановка проблеми

Статистичні дослідження захворюваності населення та пов'язаних із нею демографічних показників почалися у 80-і роках XIX ст. і стали визначною віхою у розвитку модерної української системи охорони здоров'я. Біля джерел цієї справи стояли перші й водночас добре відомі санітарні лікарі М. Уваров, П. Діатроптов, В. Хижняков, О. Корчак-Чепурківський та ін. Але до теперішнього часу в історичній науці цьому процесу не приділялося належної уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На важливість статистичних досліджень у земській медицині, зокрема в Херсонській губернії, яка була піонером у цій справі, вказується у працях Є. Осипова, І. Попова, П. Куркіна, Б. Веселовського, Д. Жбанкова та пізніших відомих дослідників С. Ігумнова, С. Кагана, П. Заблудовського. Визначний український історик медицини професор С. Верхратський у своїй найвідомішій праці "Історія медицини", яка витримала чотири перевидання, підкреслював, що "земську санітарну статистику на Міжнародній гігієнічній виставці в Дрездені у 1911 р. було визнано зразковою" [1, 343]. У радянський час земську медицину та її складові детально не досліджували. Так, про медико-санітарну статистику згадано тільки в одній із статей (І. Страшун) – єдиного у радянський час збірника, присвяченого 100-літтю земської медицини [2, 89–90]. У наш час увага до цього питання зростає, про що свідчить робота О. Гіренбург. Щоправда, і в ній санітарну статистику подано виключно в контексті загальних статистико-демографічних досліджень Херсонського земства [3]. Майже нічого про медико-статистичні студії вказаного періоду не сказано і зовсім поверхова статистика захворюваності у наступні роки наведена в монографії А. Кисельова зі співавторами, яка присвячена діяльності земських лікарів та медичних закладів Миколаївської області за період 1789–2004 років [4, 60–66].

Мета

Оцінюючи стан дослідження земського періоду, публікації про який в останні роки з'являється дедалі частіше, варто зазначити, що історіографія медико-статистичних обстежень на регіональному рівні рясніє низкою нез'ясованих проблем. Тому автор поставив за мету висвітлити організацію і особливості медико-санітарних статистичних досліджень у Херсонському земстві у надрах першої в Україні земської санітарної організації.

Виклад основного матеріалу

Ще II з'їзд лікарів і представників земських управ Херсонської губернії, який відбувся 1875 р., прийняв рішення: "К изучению Херсонской губернии в медико-статистическом и